

נקודת הפרדה והגעגועים

הטקס לציון עזיבת השכינה משך המונים מהתפוצות אך נעלם עם הכיבוש הצלבני. 'סוכות על הר הזיתים', ג'ון פרייזר, אנגליה, המאה ה-19 באדיבות מוזאון מגדל דוד

הסיפור על גלות השכינה מירושלים זוהה בימי הביניים עם מקום מסוים שבו כביכול נפרדה השכינה מהארץ ועלתה למרומים, אך המקום עצמו אבד. פתרון אפשרי לחידה וזיהוי מיקומו של כיסא החזנים עשוי להימצא בעזרת הנוצרים המצביעים על המקום שממנו עלה ישו לשמים. דתות מתחרות, סיפורים דומים ומקום אחד // איל דודסון

ב יולי 1099 פרצו הצלבנים את חומות ירושלים וערכו טבח מחריד בתושביה. הם כינסו את היהודים בבית הכנסת, הציתו אותו ושרפו אותו עליהם. עם הריגתם של יהודי ירושלים נעלמו גם מסורות ומנהגים ייחודיים אשר טופחו והתפתחו במשך מאות שנים. מסורת מרשימה במיוחד הייתה טקס שהתקיים מדי שנה במרומי הר הזיתים ביום הושענא רבה, היום השביעי והאחרון של חול המועד סוכות. במרכז האירוע עמדו תפילות ושבע הקפות, זכר להקפות שנערכו ביום זה סביב המזבח בזמן שבית המקדש היה קיים, והמוני היהודים שהשתתפו בו השקיפו על הר הבית מנגד. ידיעותינו ההיסטוריות על טקס זה הגיעו בעיקר ממסמכי הגניזה הקהירית. מסמכים אלה משקפים את מה שהתרחש במאה ה-11, בתקופה הפאטמית, אבל נראה כי שורשי המנהג קדומים יותר והוא החל כבר בתקופה העבאסית, בראשית המאה התשיעית. הידיעות אינן רבות, אבל הן מספקות פרטים על זמנו ועל מרכיביו של הטקס. עם היכחדותו נותרו חידות רבות ללא מענה, ובהן בין השאר: מי ארגן את הטקס? האם השלטונות גיבו אותו? מה היו סדרי התפילות? מה היה היקף המשתתפים ומניין הם הגיעו? נראה כי לאחת מהחידות שנתרו עלומות אפשר להציע פתרון: היכן בהר הזיתים נערך הטקס ההמוני וסביב מה נערכו ההקפות?

זיכרון לרגע הפרדה

עדות מיוחדת במינה למנהג הובאה ב'ספר חסידים' שנכתב באשכנז במאה ה-12 או בראשית המאה ה-13 על ידי רבי יהודה החסיד:

ורב האי היה עולה בכל שנה לירושלים מבבל והיה שם בחג הסוכות, כי היו מקיפין את הר הזיתים בהושענא רבה ז' פעמים ואומרים מזמורים שסידר להם רב האי. ולפני רב האי הולכים כהנים מלובשים סיריקון [בגדים מהודרים] ומעילים ואחריו העם, והוא בתווך ורחוק מאלה שלפניו ק' אמה וכן משל אחריו (ספר חסידים, מהדורת וויסטיניצקי ופריימן, חלק שני, סימן תרל, עמ' 34).

רב האי, מגאוני בבל, נפטר ב-1038, ומהעדות משתמע כי בזמנו התנהל האירוע בירושלים מדי שנה וכי נכחו בו רבים, כולל כאלה שהגיעו מבבל כמו רב האי עצמו. הדרך מבבל לירושלים ארכה לפחות שבועיים, ואם אנשים הקדישו חודש לנסיעה מפרכת, וכנראה גם זמן ניכר להכנות לפנייה ולמנוחה בעקבותיה, אפשר להסיק מכך שהאירוע היה משמעותי מאוד עבורם. איגרת שנמצאה בגניזה הקהירית המתוארכת למאה ה-11 מעידה גם היא שאירוע ההקפות בהושענא רבה היה המוני, אך מוסיפה פרטים חשובים:

וזה תמיד בקשתינו, כן במקדש מעט כן בהר הזיתים, בהיקבץ אחינו בית ישראל אל ירושלים בחודש תשרי הוא ירח האיתנים, לרצות אנבים לחונן עפרותיה, לסובב על השערים, להשתטח בתפילה ובתחנונים ... וקנו הר הזיתים אשר עמדה השכינה עליו, ככתוב: ויעל כבוד ... מעל תוך וגו' [ויעל כבוד ה' מעל תוך העיר, ויעמד על ההר אשר מקדם לעיר (יחזקאל י"א, כ"ג)], שלוש שנים מכרזת ואומרת שובו בנים שובבים, וייתנו כתף סוררת ולא שמעו ולא (הטו) את אוזנם. אז אמר אלך אשובה אל מקומי וגו', הוא המקום אשר נתפלל בו בימות החגים מול היכל ביום הושענא, ושם יברכו כל בית ישראל מדינה ומדינה קהילותיה זקניה נדיביה (משה גיל, ארץ-ישראל בתקופה המוסלמית הראשונה 634-1099), חלק ג', עמ' 16, מס' 420).

כותב האיגרת הצביע על פסוק בנבואת יחזקאל ועל מדרש חז"ל שהתייחס אליו. מדרש זה עוסק בעזיבת השכינה את ירושלים בימי חורבן הבית הראשון והופך אותה ממטפורה דתית לסיפור רגשי טעון:

עשר מסעות נסעה השכינה ... מן העיר להר הזיתים ... דכתיב: "ויעל כבוד ה' מעל תוף העיר, ויעמד על ההר אשר מקדם לעיר (יחזקאל י"א, כ"ג). אמר רבי יונתן: שלוש שנים ומחצה עשתה השכינה יושבת על הר הזיתים, סבורה שמא ישראל יעשו תשובה ולא עשו, והייתה בת קול מכרזת ואומרת: "שובו בנים שובבים" (ירמיה ג', כ"ב), "שובו אלי ושובה אליכם" (מלאכי ג', ז). וכיוון

// בטקס שהתקיים מדי שנה במרומי הר הזיתים ביום הושענא רבה, נערכו תפילות ושבע הקפות, זכר להקפות שנערכו ביום זה סביב המזבח בזמן שבית המקדש היה קיים //

שלא עשו תשובה אמרה: "אלֶךָ אֲשׁוּבָה אֶל מְקוֹמִי" (הושע ה', ט"ו) (איכה רבה, פתיחתא, כה).

המאורע שאותו ציין הטקס הוא אפוא עזיבת השכינה את הארץ. נהוג להתייחס לתהליך זה כדבר מופשט, אולם המדרש נותן לו ממד מוחשי. הטקס מעניק לעזיבת השכינה ממדים של זמן ומקום המעצימים את מוחשיותה.

אגדה על המפה

רבי יונתן, תנא שחי במאה השנייה, תיאר במדרש את הסתלקות השכינה מהר הזיתים השמימה, אולם הוא לא הצביע על מיקום מוגדר שבו התרחש האירוע. במאה ה-11, כ-900 שנה לאחר רבי יונתן, נכתב מדריך לעולה רגל, מעין מדריך טיולים למבקר היהודי. המסמך, הכתוב בערבית, נמצא אף הוא בגניזה הקהירית, ומופיע בו תיאור מפורט של האתר המזוהה עם הסיפור האגדי על עליית השכינה:

במקום שעמד בו הכבוד ג' שנים וחצי על הר הזיתים עד אשר חרבה ירושלים, כדברי הכתוב ויעל וכו' ["ויעל כבוד ה' מעל תוך העיר, ויעמד על ההר אשר מקדם לעיר" (יחזקאל י"א, כ"ג)], לשם ישוב הכבוד, ככתוב: ועמדו וכו' ["ועמדו רגליו ביום ההוא על הר הזיתים אשר על פני ירושלים מקדם" (זכריה י"ד, ד')] (משה גיל, ארץ-ישראל בתקופה המוסלמית הראשונה (634-1099), חלק ב', עמ' 5-6).

תרגום הביטוי 'כיסא החזנים' נתון לפרשנות, אולם האבן שזוהתה עם המקום של עליית השכינה הייתה מוכרת לכותב ולבני זמנו, ואפשר

בעלותך אל הר הזיתים (תעבור) על יד אבן שאורכה י' אמות, רוחבה ב' אמות וגובהה ב' אמות, היא כיסא החזנים, והיא מוצבת

הטקס שנערך על הר הזיתים ביטא געגועים לשכינה ששרתה בבית המקדש. 'חורבן ירושלים על ידי הכשדים', מישל וולגמוט ווילהלם פליידנוף, מתוך כרוניקת נירנברג, 1493

להניח כי המתפללים שהקיפו את הנקודה שלפי אמונתם נראתה בה השכינה לאחרונה חשו צער עמוק ואבדן נורא. אותו מדריך קדמון לא הסתפק בתיאור הטקס אלא טרח להדגיש כי הר הזיתים נתפס גם כאתר שיעמוד במוקד האירועים באחרית הימים, וכי בעת הופעת הגאולה העתידית "לשם ישוב הכבוד". כך עולה גם מפיוט שחיבר רבי שמואל בן הושענא, משורר ומנהיג ארץ ישראלי שנפטר ברבע הראשון של המאה ה-11, המזכיר את ההקפות על ההר:

בְּחֹרִים בְּכֹל יוֹם שׁוֹאֲלִים מְתֵי יוֹם שׁוֹבוּ /
 זְקֵנִים יְשִׁיבוּם חֲפוּ נָא כִּי בּוֹא יְבוֹא / ... / עַל
 זֶה יוֹלְלִים חוֹגְגֵי הָרַ וּמְקִיפֵי סְבִיבוּ / עַל הָרַ
 צִיּוֹן שְׁשֻׁמָּם שׁוֹעֲלִים הֵילְכוּ בוּ (יוסף יהלום,
 "משורר מנהיג בארץ-ישראל הפאטמית:
 שמואל בן הושענא", קתדרה, 149, תשרי
 תשע"ד, עמ' 31).

הנביא יחזקאל תיאר את כבוד ה' גולה מירושלים אל ההר שממזרח לעיר. 'חזון הנביא יחזקאל', דיטלב בלונק, 1830 הגלריה הלאומית לאמנות, קופנהגן

הר הזיתים נתפס בעיני היהודים כציר המחבר בין עם ישראל לבורא. זו הנקודה שממנה עלתה השכינה מן הארץ לשמים, ודרכה היא עתידה לשוב בכיוון ההפוך בעתיד. האתר שילב עבר ועתיד, וחיבר בין האבל על החורבן לציפייה המשיחית לכוא הגאולה. השאלה היא היכן בדיוק עמד 'כיסא חזנים', אותה אבן שעמדה במוקד הטקסים שנערכו על הר הזיתים בהושענא רבה עד לפני כאלף שנה? המסורת אבדה כאמור לאחר הכיבוש הצלבני של ירושלים בסוף המאה ה-11 וחסול היישוב היהודי בעיר, אך שמואל בן שמשון שביקר בעיר בראשית המאה ה-13 הותיר בידינו מפתח לפתרון התעלומה:

והלכנו משם להר הזיתים, מקום שרפת הפרה, ושם התפללנו בעשרה פעמיים. ועלינו על ההר, ויום שבת התפללנו בשעת המנחה שם במקום שהיו הערלים [הנוצרים] רגילין לבנות

// הר הזיתים נתפס בעיני היהודים כציר המחבר בין עם ישראל לבורא. זו הנקודה שממנה עלתה השכינה מן הארץ לשמים, ודרכה היא עתידה לשוב בכיוון ההפוך בעתיד //

סיפורו של הגג, שהתמוטט בכל פעם שניסו להקים אותו, סופר בפי ארקולף בישוף גאליה שערך מסע במקומות הקדושים בארץ ישראל במחצית השנייה של המאה השביעית:

בכל הר הזיתים אין נקודה נישאת מאותו מקום אשר ממנו עלה ישו השמימה. שם מצויה כנסייה גדולה ועגולה, מוקפת על ידי שלוש שורות עמודים מכוסים מלמעלה, ואילו מרונה פתוח כלפי שמים. במזרחה – מזבח תפילה מוגן ממצעל. הגג הפתוח במרכז מאפשר למתפללים לא רק להיטיב לראות את סימני כף

מקום קדוש שסימל היעדרות.
הר הזיתים
Heritage Images/Getty Images

שם עבודה זרה [כנסייה], ולא נשא אותם המקום, כי היה נופל כל מה שהיו בונים בכל שעה. והוא אחד מעשר מסעות שנסעה שכינה ממקומה, והישמעאלים [המוסלמים] מכבדין אותו המקום, ואין בו רק היסוד בלבד (שמואל בן שמשון, 'אגרת מסע בארץ ישראל בשנת תתק"ע', כתב יד פרמא 2295, עמ' 118).

המקום המזוהה עם מסע השכינה נמצא לדבריו בראש הר הזיתים. שמואל בן שמשון כתב את הדברים לאחר שהמקום עבר פעמיים מיד ליד. ב-1099 כבשו כאמור הצלבנים את ירושלים וסילקו משם את המוסלמים. הם חידשו את הפעילות הנוצרית בהר הזיתים וניסו ללא הצלחה להקים במקום כנסייה. ב-1187 הביסו האיובים בהנהגת צלאח א-דין את הצלבנים והשיבו לעיר את הצביון המוסלמי. בביקורו בראש הר הזיתים ראה שמואל בן שמשון במקום את המסגד שהוקם ב-1200 על חורבות כנסייה. הוא לא נקב בשמה של הכנסייה, אבל הדגיש שלא הצליחו להשלים את בנייתה.

הנוצרים שימרו את המסורת

הכנסייה שאליה התייחס שמואל בן שמשון היא כנסיית העלייה הנמצאת במקום עד היום.

// בבשורה על פי לוקס מתואר כיצד נגלה ישו לתלמידיו לאחר קומו מן המתים וגילה להם סודות לפני שנפרד מהם ועלה השמימה ממרומי הר הזיתים //

בברית החדשה תפס הר הזיתים מקום מרכזי ומתוארות התרחשויות רבות שאירעו שם, אבל החשובה והמשמעותית מכולן היא העלייה לשמים. בבשורה על פי לוקס (פרק כ"ד) מתואר כיצד נגלה ישו לתלמידיו לאחר קומו מן המתים וגילה להם סודות לפני שנפרד מהם ועלה השמימה ממרומי הר הזיתים. המשמעות הדתית של המאורע היא המעבר מהארצי לרוחני, סיום שליחותו של ישו כמשיח וכנביא, והמשך הקשר עם מאמיניו באמצעות הגנה עליהם, הדרכתם והענקת מחילה על חטאיהם. עלייתו לשמים נתפסת כאות לאלוהיותו של ישו ולניצחונו על המוות.

המסורת הנוצרית אינה מסתפקת בעלייה לשמים, אלא מספרת גם על ירידה משם המתבטאת בהתגלותו של ישו, במעבר חזרה מהרוחני לארצי. לפי האפוקליפסה של פאולוס חזר ישו אל תלמידיו בהר הזיתים לאחר מסעו בשמים, וגילה להם את סודות המסתורין העוסקים בקץ הימים, ביום הדין שבו ישוב ארצה כשופט העולם. הנוצרים מאמינים כי השיבה של ישו לארץ תתחולל גם היא בהר הזיתים, באותו מקום ובאותו אופן שבו הוא עלה לשמים:

ישוע זה אשר נישא מעליכם השמימה – בוא יבוא באותו אופן שראיתם אותו עולה לשמים (מעשי השליחים א', 11).

בתודעה הנוצרית מהווה אפוא הר הזיתים נקודת השקה בין הופעתו של ישו עלי אדמות לבין חיבור דמותו אל השמימי. השקפה זו קיבלה ביטוי בדברי הנוסע מבורדו שכתב ב-333 כי ההשתנות של ישו (טרנספיגורציה) התרחשה בהר הזיתים, ולא בהר תבור כפי שמקובל במסורת הנוצרית.

אבות הכנסייה העצימו עוד את קדושת הר הזיתים בכך שהוסיפו לעלייתו ישו גם את הממד המקראי. אבי ההיסטוריה הכנסייתית אוסביוס תפס עלייתו של ישו השמימה כהתגשמות חזון

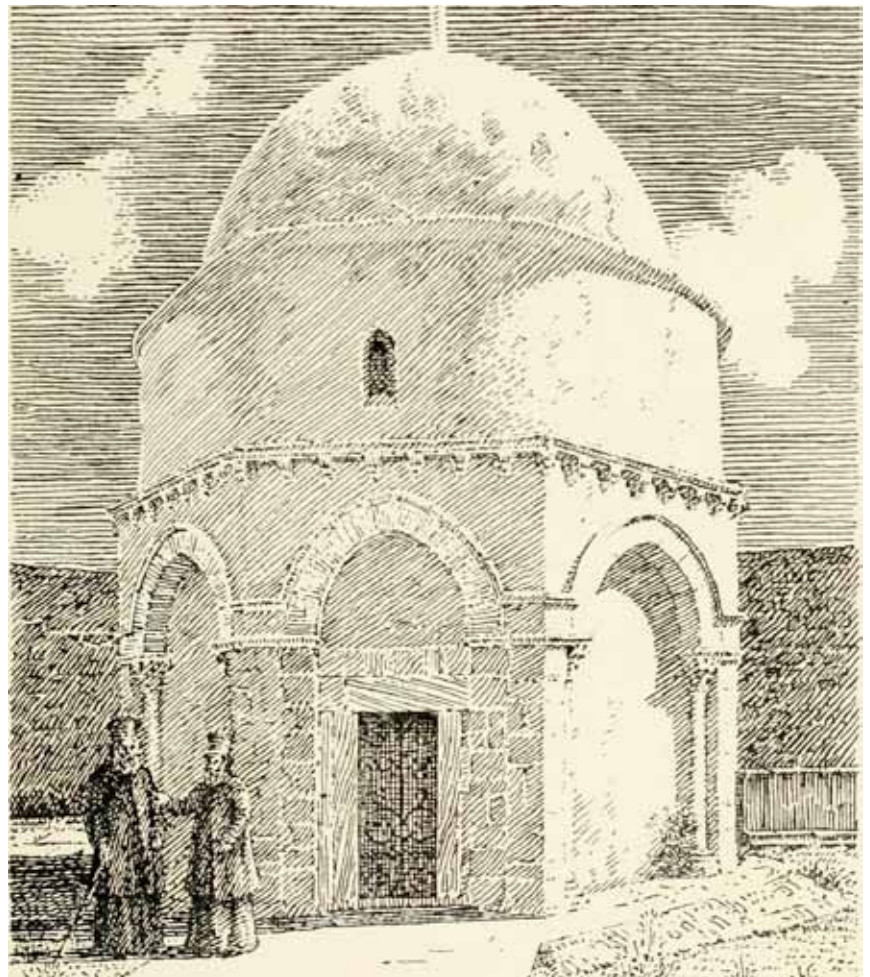
הרגל של ישו בשעה שנישא השמימה על ידי ענן, אלא גם את נתיב הינשאו. בשעה שנבנתה הכנסייה לא עלה בידי הבונים לכסות מקום זה חרף מאמצייהם, שכן האדמה השליכה חזרה את הריצוף שהונח עליה. יתרה מזאת, סימני כף הרגל נותרו מוטבעים בעפר באתרם ... בכל פעם שהחגיגות לזכר העלייה (לשמים) באות לידי סיומן, מתחוללת במקום סופה עזה המאלצת את המאמינים להשתטח אפיים ארצה כשפניהם כבושות בקרקע עד עבור הזעם. אותה רוח גם מנעה כל ניסיון לבנות גג מעל טביעת כף הרגל (אלי שילר, 'הר הזיתים', עמ' 134).

הצלבים גירשו את יהודי העיר אך שימרו את המקום המקודש. כנסיית העלייה, ג'ורג' נפייר ויטינגהם, איור מתוך ספר אנגלי של מראות ארץ הקודש, 1921

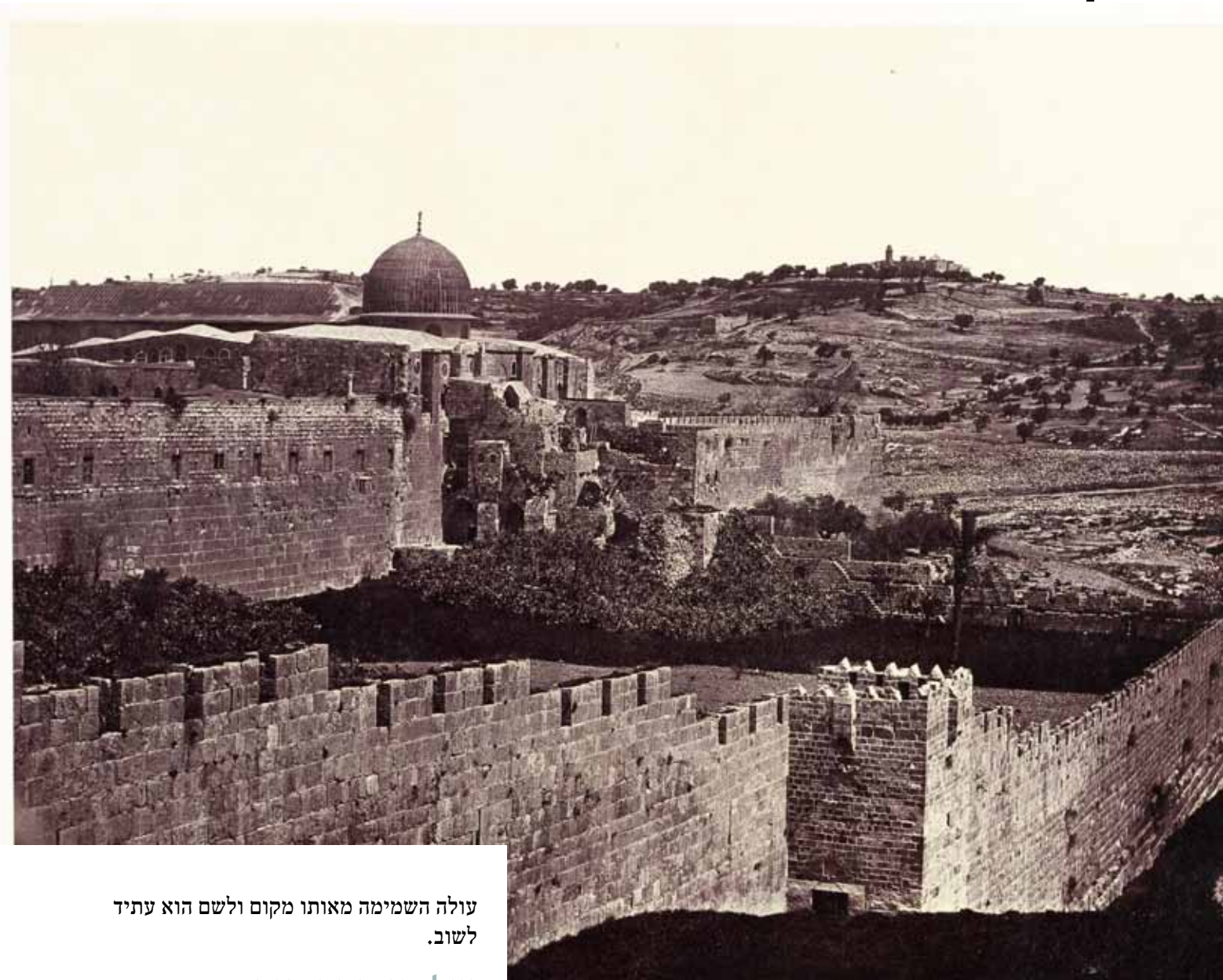
George Napier Whittingham

הנוצרים אימצו את המסורת על הסתלקות השכינה דרך הר הזיתים והסבו אותה למעבר של ישו מהגשמי לרוחני. ישו מלווה לשמים על ידי משה ואהרן ותלמידיו נפרדים ממנו. 'ההשתנות', רפאל, 1520

מוזאון הוותיקן

עולה השמימה מאותו מקום ולשם הוא עתיד לשוב.

של מי ההר הזה?

האם ייתכן שאתר קדוש לנוצרים יהפוך לאתר תפילה ליהודים? בהחלט כן. שתי הדתות חלקו מורשת היסטורית דומה שנוצרה בירושלים רוויית המהפכים. ב־614 כבשו הפרסים את ירושלים מידי האימפריה הרומית המזרחית, טבחו בתושביה הנוצרים והרסו כנסיות רבות. ב־628 חזרה ירושלים לידי הנוצרים, וב־638 נכנעה אוכלוסיית העיר לערבים ללא קרב לאחר מצור של שנתיים. המוסלמים לא פגעו באנשים ולא התנכלו לכנסיות. עם איבוד השלטון נחלשה כמובן האחיזה הנוצרית בירושלים, אך התושבים הנוצרים לא עזבו את העיר ונראה כי אף המשיכו להיות הרוב. כנסיית העלייה נפגעה בעת הכיבוש הפרסי, אך נראה כי היא שוקמה, שכן בתקופת

זכריה על שיבת האל להר הזיתים באחרית הימים, ואילו אב הכנסייה הירונימוס כרך בפירושו לספר יחזקאל את עליית השכינה לפני חורבן הבית הראשון עם מסורת העלייה של ישו השמימה. פרשנויות אלה קיבלו ביטוי בשטח בסוף המאה הרביעית, אז נבנתה בהר הזיתים כנסיית העלייה לציון האירוע.

הן היהודים והן הנוצרים מתארים מקום קדוש במרומי הר הזיתים. שתי הדתות גם מייחסות למקום איכות דומה – מפגש בין האלוהי לארצי. במסורת היהודית השכינה עוזבת את הארץ ממרומי הר הזיתים ומשם היא עתידה לשוב, ובמסורת הנוצרית ישו

מבעד למאבק על עיר הקודש ולתחרות מי הדת הנבחרת אפשר להבחין בדמיון בין הדתות. תצלום של העיר העתיקה והר הזיתים, פליצ'ה באטו וג'יימס רוברטסון, 1857
מוזאון המטרופוליין

// האם ייתכן שאתר קדוש לנוצרים יהפוך לאתר תפילה ליהודים? בהחלט כן //

כי התשובה לשאלות אלה אינה חד משמעית, וסביר להניח כי נציגי כל אחת מהדתות יספרו את הסיפור באופן הנוח להם יותר. עצם התופעה של הצטלבות מסורות יהודיות, נוצריות ומוסלמיות על אדמתה של עיר הקודש אינה מיוחדת להר הזיתים והיא ממאפייני הפולמוס הדתי על ירושלים.

היהדות, הנצרות והאסלאם הן דתות מונותאיסטיות שכל אחת מהן מבקשת להוכיח כי הקהילה האמונית שלהם היא הנבחרת, ולשם כך הן פועלות באמצעים הפוליטיים, הכוחניים והתרבותיים העומדים לרשותן. אימוץ מסורות דתיות באתרים מקודשים מהווה מעין טענה לבעלות דתית, ולפיכך יריבות של מסורות סביב אתר מסוים היא למעשה ביטוי לפולמוס דתי על הבכורה. הפולמוס הוא אמנם רעיוני, אולם על פני השטח הוא מתבטא במאבק על מהותו של אתר הפולחן. אך טבעי הדבר שבירושלים, המקודשת לשלוש הדתות, נמצאים אתרים שבהם המסורות נפגשות – בהר הבית, בהר ציון, בנחל קדרון וגם בהר הזיתים

הר הזיתים תפס מקום מרכזי בפולמוס בין הדתות, ולמרחב המשתרע בינו לבין הכותל המזרחי של הר הבית נוצקו משמעויות דתיות ואפוקליפטיות. כך למשל שער הרחמים ועמק יהושפט סימלו במסורות השונות את אירועי אחרית הימים, ובית העלמין היהודי הועמד בלב זירת ההתגשמות של חזון תחיית המתים. הסיפור היהודי והסיפור הנוצרי על התרחקות האלוהות ועל התקרבותה מחדש באחרית הימים השתלבו היטב במרחב זה. מפגש המסורות בכנסיית העלייה הוא נקודת השקה אחת, אך בהחלט לא יחידה. ההשקה מתאפשרת על בסיס מצע משותף של אמונה מונותאיסטית, ושל דו שיח המתפתח על גבה, דו שיח שמגמתו אינה זהות ערכים אלא דווקא להפך, חידוד ההבדל והשוני. ׀

השלטון המוסלמי יש עדויות לכך שהייתה פעילה.

במחצית השנייה של המאה השמינית התחולל מפנה שלילי במעמד של הנוצרים בירושלים. מעשי רדיפות, דיכוי, שוד והרס, הן מצדם של השליטים העבאסיים והן מצדם של שודדים ופורעים, חוללו הרס רב בכנסיות ובמנזרים רבים בארץ בכלל ובירושלים בפרט. מהמחצית השנייה של המאה התשיעית ועד סוף התקופה המוסלמית המוקדמת לא מוזכר במקורות ההיסטוריים קיומה של כנסיית העלייה כבית תפילה נוצרי.

בתקופה הפאטמית הוחמר עוד יותר מצבם של הנוצרים בירושלים, במיוחד בימיו של הח'ליף אל-חאכם שהורה להרוס כנסיות, ובהן כנסיית הקבר וכנראה גם כנסיית ציון הקדושה. לפי עדותו של עולה הרגל הבריטי סאיוולף, שהגיע לארץ ישראל ב-1102, נהרסו כנסיות גם מחוץ לחומת ירושלים, ונראה כי מבנה כנסיית העלייה נפגע גם הוא, שכן החפירות הארכיאולוגיות חשפו הרס מכוון ברוטונדה החיצונית של הכנסייה.

בניגוד לנוצרים שסבלו מדיכוי בתקופה העבאסית, אולי משום שנתפסו כאיום פוליטי ודתי, יש במקורות ההיסטוריים רק הד קלוש לרדיפה מכוונת של היהודים. ייתכן שהדבר נובע מכך שהיהודים היו באותה תקופה מעטים ובעלי השפעה זניחה בלבד. לפי המחקר הארכאולוגי פעילות הבנייה היחידה שנחשפה בירושלים מהתקופה העבאסית היא שכונת מגורים יהודית שנבנתה למרגלות השלוחה של עיר דוד, במתחם חניון גבעתי של ימינו. בנוסף לכך, במקורות שהזכירו את הטקס היהודי שנערך בהושענא רבה על הר הזיתים עד המאה ה-11 לא נרמז כי היה קושי כלשהו באפשרות לגשת לאתר ולקיים את האירוע.

פתרונה של החידה הגאוגרפית מוליד חידות תאולוגיות והיסטוריות חדשות ומותיר אותן ללא מענה ברור. מי היו הראשונים שקידשו את הסלע המצוי בראש הר הזיתים וקיימו פולחן סביבו? האם הנוצרים הביזנטיים ביקשו לנכס לעצמם מסורת יהודית קדומה ויצקו לתוכה תכנים מותאמים לצורכיהם, או שהמסלול היה הפוך והיהודים בתקופה המוסלמית המוקדמת ביקשו לנכס לעצמם מסורת נוצרית קדומה ויצקו לתוכה תכנים מותאמים לצורכיהם? נראה

ד"ר איל חודסון

חוקר ארץ ישראל וירושלים, מורה דרך ומרצה במכללות האקדמיות הרצוג ואורות ישראל, מחבר ספרי הדרכה לסירים בירושלים ובסביבותיה

